

Déri Balázs

Krónika és liturgia*

Pár évvel ezelőtt Szent István *Intelmei*-nek új szövegkiadása hevert, véletlenül kinyitva, tanszéki könyvtárunkban levő íróasztalomon. Ajándékba kaptam, de „a fogát néztem” épp akkoriban. Fiatallégykorommal órák szünetében beszélgettünk. Előadásra indulva, ahogy fölálltam az asztaltól, ránéztem a szövegre, és fölkiáltottam: „Te, Miklós, ez egy rezponzórium!” Az *Emitte Domine sapientiam* volt. Az MTA kutatójaként a Magyarországi Középkori Latinság Szótára szerkesztésében eltöltött 18 év alatt az Intelmek szövegét mondatnyi részleteiben, de egy-egy fejezetét egybefüggően is megszámlálhatatlan sokszor olvastam egy-egy szóelőfordulás közvetlen vagy tágabb szöveggörnyezetét ellenőrizve. Mivel ez az első latin irodalmi szövegünk, minden egyes szavát kötelezően földolgoztuk a szótár szócikkeiben. Lényegében fejből tudom, legalábbis pontosan tudom egy szóról, fordulatról, hogy az az Intelmekben megvan-e. Tudvalevő aztán, s nekem nem mellékes körülmény, hogy akadémiai kutatói munkaszobám több éven át szomszédos volt a változó nevű, akkoriban (nekem láthatóan) Rajeczky, Dobszay, Szendrei, Ferenczi alkotta dallamtörténeti és középkori zenei (vagyis gregorián) kutatócsoporttal. Így lettem a Schola tagja 1982-ben. Rá két évre az első, feledhetetlen lemezfelvételen, az ócsai, előbb kutyaugatásos, majd friss kenyérrillattal végződő éjszakákon a Bölcsesség könyvét (*Liber Sapientiae*) rögzítettük. Bár az *Emitte Domine sapientiam* rezponzórium női kari tétel volt, az egész lemezműsor belém vésődött-karcolódott.

Ezek után talán nem kell részleteznem, mit köszönhet a mai előadásban sejtetendő kutatási irányom az emlékezéssel ünnepeltnek, aztán a régen eltávozott Béni bácsinak, és a szerencsére köztünk levő Jankának.

Hogy visszatérjek az anekdotikusnak csak tűnő, de valóságos történethez: fél óra sem telt bele, hogy a Hesbert-repertóriumból, a strahovi breviáriumból és a CANTUS adatbázisból egészen pontosan azonosítsam az Intelmek szövegében három rezponzóriumnak rendre az első részét és rögzítsem a tényállást: mindhárom tétel egyazon matutínium, az augusztusi *Historia Sapientiae* sorozat tétele; a mű kezdetén álló „bibliai” idézet a későbbi magyar hagyomány-

Déri Balázs (Budapest) zenetudós, klasszika-filológus, középkorkutató, az ELTE BTK Latin Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára és Vallástudományi Központjának mb. vezetője.

* A Magyar Zenetudományi és Zenekritikai Társaság „In memoriam László Dobszay” címmel megrendezett, IX. tudományos konferenciáján 2012. október 13-án, szombaton az MTA BTK Zenetudományi Intézetének Bartók termében elhangzott előadás szerkesztett változata. A bevezető személyes hangvétele azonban a tudományos közlés ellenére szántszándékkal megmaradt. — Az előadás átdolgozása az OTKA K 75457 „Az irodalmi nyilvánosság az antikvitásban” (vez. Déri Balázs) és K 78680 „Középkori pontifikálék Magyarországon” (vez. Földváry Miklós István) pályázatának keretében készült.

ban szórványos *Audi fili mi disciplinam* responzorium eleje, majd később kifejezetten egymás mellett idéződik a zsolozsmában is közvetlenül egymás mellett énekelt két másik tétel: a *Domine Pater et Deus* és az *Emitte Domine sapientiam*.¹ Azonnal kiderült, hogy ezek szövegének a mérvadó tudományos latin Bibliakiadásoktól (vagy akár a Biblia középkori szövegállapotától) való eltérései nem a sajnálatosan túl sokszor föltételezett pontatlan memória vagy a szándékos irodalmi átalakítás, a parafrazeáló kedv eredményei. Pontos idézetek ezek: de nem közvetlenül a Bibliából, hanem olyan liturgikus szövegek, melyek (részben a Vulgata előtti szövegváltozatokon alapuló) responzorium-szerkesztmények. Igen, egy parafrazeáló és centonizáló eljárás hozta létre ezeket a szövegeket, csakhogy évszázadokkal a Szent István nevéhez kötött Intelmek előtt.

Korábbi ide vonatkozó sejtéseim² ekkor határozott körvonalat kaptak, és először az Intelmeket, majd a középkori (értsd: reneszánsz „humanizmus” előtti) magyarországi latin szépprózai (történeti és legenda-), valamint teológiai irodalmat végigelemeztem a bibliai hatást kutatva (szándékosan nem idézeteket mondog); a verses anyagra is rálátásom van, de a homiletikai anyagot egyelőre nem vonom be. Az eredmények egy részét már publikáltam,³ nagyobb része készülő könyvem kéziratában már bennfoglaltatik.

A kutatással azt reméltem-remélem, hogy az adott szövegeknek a latin Bibliához mint hipotextushoz való, az eddigiekben sejtettnél sokkal bonyolultabb viszonyát nagy valószínűséggel pontosabban tudom leírni. A filológiai hozadéknál, vagyis az egyes szöveghelyek azonosításánál viszont sokkal fontosabbnak látom azt, hogy kiderült a liturgikus és liturgikus-zenei kultúra közvetítő szerepének rendkívüli súlya a nem liturgikus szövegek keletkezésében is, valamint hogy a közvetítő közegek irodalomtudományi fogalmának segítségével, továbbá recepcióelméleti megfontolásokkal sikerülhet leírni (legalábbis valószínűsíteni) az adott irodalmi mű (adott művek) célközönségét.

Tételszerűen így fogalmazok: az ún. frank-római liturgia alapvonalainak Európa-szerte történt rögzülésétől (tehát legkésőbb a karoling kortól) kezdve a középkor végéig (amely „vég” egyes közegekben és területeken jóval túlnyúlik a szokásos történeti értelemben vett középkoron) két véglet közé rendeződnek a szövetszerű bibliai hatást mutató irodalmi szövegek — elsősorban a latinok, de többé-kevésbé a népnyelvűek is.

A legszélesebb közönségnek szánt szövegek elsősorban vagy akár kizárólag a liturgikus rend által kiemelt, igen jól ismert Biblia-szövegekből vettek: ilyenek a fontos ünnepek vagy gyakran ismétlődő alkalmak perikópái (felol-

¹ Ezek: *responsorium Domine Pater et Deus* (CAO-6503, HSap N R, cf. Eccli 23,4–6), *responsorium Emitte Domine sapientiam* (CAO-6657, HSap N R, cf. Sap 9,10), *responsorium Audi fili mi disciplinam* (CAO-6140, HSap N R, Prv 1,8 et 4,10).

² Legkorábban: „«... Et pigmenta multa habebant.» (Megjegyzések P. mester forrásainak néhány kérdéséhez)”, *Magyar Könyvszemle* CV (1989) 223–236 (234, 45. lj.).

³ „Három liturgikus tétel Szent István Intelmeiben”, *Irodalomtörténeti Közlemények (ITK) CXIV* (2010) 3–16. „Egy nagybőjti responzorium szövege legendáinkban?”, *Magyar Egyházzene XVIII* (2010/2011) 363–366. Anonymusról és Kézai Simonról ld. alább a 4. és az 5. lábjegyzetben.

vasásra előírt Biblia-részletei) és a gyakran ismétlődő vagy a nagy ünnepekhez kapcsolódó, illetve más módon kiemelt, énekelt liturgikus tételek. Ezek ismertsége olyan fokú lehet, hogy különösebb utalás nélkül vagy csak nagyjából utalva és akár erős parafrázissal is azonosíthatók lehettek. Az idézések hossza ritkán haladja meg egy énekelt liturgikus tétel hosszát. A másik véglet: a teológiai művelt, a Bibliát jól ismerő elit közönségnek szóló írás szerzője szabadon s néha igen hosszán idéz olyan helyekről is, melyek a középkor jó részében csak elméletileg vagy még úgy sem tartoznak a liturgikus szöveganyaghoz. (Ezalatt azt értem, hogy az adott korban a liturgikus könyvekben már lényegében soha nem írják le őket, bár elvileg végig „kellett volna” olvasni ezeket is: ez az eset a matutínium bibliai olvasmányaival.)

Az előbbiek szélsőséges példája Kézai Simon gestája⁴ és lényegében Anonymus *Gesta Hungarorum*-a,⁵ de jórészt oda tartozik az *Intelmek* is. A másik véglethez közelít Szent Gellért *Deliberatio* című liturgikusszöveg-elmélkedése,⁶ mely mindenestre bőségesen idéz közismert liturgikus szövegeket is. Fiktív-e vagy sem, teológiai képzett személy a mű címzettje, remélt befogadója.

A minap, Anonymus művéről írott cikkemben⁷ a középkori szerzők Bibliahasználatára három fő kategóriát határoztam meg. Nemcsak ezt az önmagában is bonyolult helyzetet kell azonban figyelembe venni, hanem azt is, hogy egy mű az adott állapotában időbelileg igen különböző rétegeket tartalmaz. Szélsőségesen ilyen az ún. XIV. századi krónikakompozíció⁸ — két fő ága az ún. Budai és a Bécsi (Képes) Krónika —, amelynek bevezetője⁹ az utóbbiban jellegzetes „tudós”, prehumanista idézési eljárásokat mutat: a nem föltétlenül közismert, a liturgiában nem jellemző idézetek előtt a bibliai könyv fejezetszámát is föltünteti — ugyanakkor az igen bonyolultan rétegzett szöveg testében lépten-nyomon találunk olyan részeket, amelyek a klerikus műveltséggel bírók (és ebbe az összes iskolázott középkori embert bele kell számolni, az iskolásgyermekeket is) liturgikus műveltségére alapoznak.

Az utóbbi bizonyítékeként, rövidsége, ugyanakkor jellemző volta miatt választottam a II. Géza király koronázásáról szóló, a szövegkiadásokban 164-es számmal ellátott fejezetet. (Az alábbiakban a pontos időmeghatározással, történetkritikai és filológiai kérdésekkel egyáltalán nem foglalkozom.) A Budai Krónika igen szűkszavúan írja le II. Géza 1141. évi koronázását:

⁴ „A Kézai-krónika bibliai-liturgikus idézetei”, *Magyar Egyházzene* XVIII (2010/2011) 59–62.

⁵ „P. magister gestájának bibliai-liturgikus idézetei — I.”, *Magyar Egyházzene* XIX (2011/2012) 33–38; II. rész: Uo. XIX (2011/2012) 241–250; III. rész: Uo. XIX (2011/2012) 343–352.

⁶ Megjelenés előtt álló tanulmányom, ill. könyvem tanulságainak summázata.

⁷ „P. magister gestájának bibliai-liturgikus idézetei — I.” (ld. 5. jz.) 36–38. Rövidebben a tanulmány II. részében, 241.

⁸ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* Praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit Alexander DOMANOVSKY, in *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* (a továbbiakban *SRH*). Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY. Vol. I. Budapestini 1937. 217–505.

⁹ *SRH* I. 239–243.

Regnavit autem post eum Geysa filius eius, qui coronatus est IIII-o (*sic*) Kalendas Martii, in dominica Invocavit me, transactis duobus diebus post mortem patris. (SRH I. 453)¹⁰

Ez a középkori oklevelekben¹¹ is gyakori időpontmegadás világosan mutatja: egy efféle latin bibliai szöveg az akkori embernek nem Ps 90,15, hanem nagybőjt első vasárnapja miséjének introitusza (Invocavit me) — ahogy egy bizánci rítusú kereszténynek pl. „a vámos és farizeus vasárnapja” egyértelműen a nagybőjtöt előkészítő időszak első vasárnapjának evangéliumára utal. A II. vatikáni zsinat után (arra hivatkozva, de nem annak előírása szerint) tönkretett latin keresztény időérzékünk ezt a fogódzót nagyrészt elvesztette, ha az introitusok elvileg maradtak is. A középkortudomány erről nem mondhat le.

A Bécsi Krónika részletezőbb, időpontmegadása is eltér (SRH I. 453):

Hic Geysa coronatur in regem. Respexit autem Dominus Hungariam, et dedit propugnatorem gradientem in multitudine fortitudinis suae. Dedit enim Dominus regnum Geythae, puero suo. Qui in die Sanctae Caeciliae virginis coronatus est. Cuius dexteram apprehendit, et confortavit subiecit-que ei gentes multas, et dorsa regum vertit in fugam a facie gladii eius.

Elemezzük végig a szöveget!

Az első, összetett mondathoz a szövegkiadás nem ad meg bibliai locust (sem azóta a kommentárok, fordítások): „Respexit autem Dominus Hungariam ...” A *respicio* ige ‘irgalommal fordul valaki felé’ jelentése a keresztény latinban kifejezetten hebraizmus. Sokszor előfordul, így Ex 2,25: „et respexit Dominus filios Israel, et cognovit eos”. (Ez akkor történik, mikor Jákób leszármazottainak helyzete megnehezedett Egyiptom földjén.) Egy szövegkiadásnak egy sok helyen előforduló hebraizmus föltüntetése nem feladata, csak egy nyelvi kommentaré, s amikor az olvasónak nem egyértelmű a bibliai nyelvi háttér. (Sok jel utal arra, hogy az 1937-es kiadásakor sem volt egyértelmű...) A *respexit* szó azonban egy középkori, de a zsolozsmát ma végző embernek is a Magnificatból sajátlagosan ismert szó. Még ezt is csak egy kommentárnak kellene rögzítenie. A *Respexit Dominus humilitatem* azonban sok helyen a per annum időszak szerdai Magnificat-antifónája.¹² Az énektétel párhuzamként föltüntetendő.

„... et dedit propugnatorem gradientem in multitudine fortitudinis suae.” Hogy a bibliai eredetnek nem néztek utána a filológusok és fordítók, az itt már kínos. Ordít a biblikus fordulat! Már a *dedit*-nek is föl kellett volna tűnnie Magnificat (így egy nem bibliai latinban nem fogalmaznak, igaz, egy konkrét helyet nem lehet föltüntetni, mert annyi mindent és mindenkit „adott”, *dedit*, az Isten). Ám a további szöveg annyira egyedi, hogy a legegyszerűbb konkordan-

¹⁰ A kiadástól eltérően normalizált helyesírással közlöm a latin szövegeket.

¹¹ Dr. Szentpétery Imre: *Oklevéltani naptár*. MTA, Budapest 1912 (reprint 1974). 15.

¹² *Respexit Dominus humilitatem meam et fecit in me magna quia potens est* (CAO-4620). Esztergomban ugyan nem használták, de szinte mindenütt másutt igen, pl. a szerzetesrendek is. Annak ellenére és éppen ezért mégis sok okkal ismertnek tételezhetjük föl.

ciában is azonnal megelleshető, ha fejből nem emlékeznek rá a filológus. A középkori ember azonban bizonyosan emlékezett: így kezdődik a nagyszerdai mise első ószövetségi olvasmánya (leckéje), egy különleges szöveg Ézsaiás prófétából:

Lectio Isaiæ prophetae (Is 62,11; 63,1–7) Haec dicit Dominus Deus. Dicitæ filiaæ Sion : ecce, Salvator tuus venit : et merces eius cum eo : et opus illius coram illo. Quis est iste, qui venit de Edom : tinctis vestibibus de Bosra? Iste formosus in stola sua gradiens : in multitudine fortitudinis suæ. Ego, qui loquor iustitiam : et propugnator sum, ad salvandum.

Mai ismereteim szerint valószínűleg maga a krónikaíró parafrázálta bibliai szövegről van szó. Elgondolkodhatunk: ha számított arra, hogy fölismerik olvasói a bibliai eredetet, akkor e szöveg hozadékaként a királyra értelmezhető-e a palást (stola), a megmentés (ad salvandum), az igazságmondás (loquor iustitiam) a testi szépség (formosus)? Egy valóban tájékoztató szövegkiadásban így tüntetném föl az utalás eredetét: cf. Is 63,1 (lc Qu/h6/f4).

Is 63,1 parafrázisa a szöveg, de színezi a képet az, hogy a *propugnator* szó ritka a latin Bibliában. Szintén Ézsaiás prófétától való a másik előfordulás:

Clamabunt Aegyptii ad Dominum a facie tribulantis : et mittet eis Salvatorem : et propugnatorem : qui liberet eos. Et cognoscetur Dominus ab Aegypto : et cognoscent Aegyptii Dominum in die illa. (Is 19,20–22)

A szöveg az ádventi kántorböjt szombatjának első ószövetségi olvasmánya. Jegyezzük meg ezt a liturgikus időt és helyet! (Azt is, hogy láttuk: a *respexit Dominus*, igaz más környezetben, az egyiptomiakkal kapcsolatban is írva van.)

„Dedit enim Dominus regnum Geythæ, puero suo.” A *dedit regnum* fordulat talán nem egy adott helyhez rögzíthető idézet, hanem biblikus nyelvi elem, hebraizmus. A *puero suo* mintája pedig kézenfekvően a Magnificat-ból (vö. *respexit!*) a *suscepit Israel puerum suum* fordulat.

Nem kell bibliai-liturgikus hátteret keresni a rövidke mondathoz (kronológiai kérdései most nem ide tartoznak): „Qui in die Sanctæ Caeciliæ virginis coronatus est.”

Annál egyértelműbb azonban a fejezetecske záró mondata: „Cuius dexteram apprehendit et confortavit...” E szöveg parafrázisa az alábbiak:

Lectio Isaiæ prophetae (Is 45,1–8) Haec dicit Dominus Deus. Christo meo Cyro : cuius apprehendi dexteram : ut subiciam ante faciem eius gentes : et dorsa regum convertam.

Rejtély, hogy az SRH szövegkiadója, Domanovszky Sándor, a jegyzetben miért csak a *subiciam*-tól idézi a szöveget, miért onnantól kezdve tartja párhuzamnak? Hiszen az is csak parafrázáltnak idéződik: „... subicitque ei gentes multas 'et dorsa regum vertit' in fugam 'a facie gladii' eius.” Miért tartja továbbá a *vertit* szót pontos idézetnek (a ' ' utal a pontos idézetre), s ha már az *a facie gladii* kifejezést idézetnek tartja, akkor miért nem idézi a *gentes multas*-hoz

a liturgikus használatban jól rögzíthető Ps 134,10-et? (Egyébként a kifejezés csak egy konkrét bibliai helyhez nem köthető hebraizmus.)

A szöveg idézet-voltának filológiai pontosítása is fontos, sokkal többet mond azonban, hogy ez a híres messiási szöveg az adventi kántorböjti szombat egyik ószövetségi olvasmánya (Ic Adv/4t/sb), amely az előbbi Is 63,1-hez hasonlóan kifejezetten egy Üdvözítőről, *Salvator*-ról (Is 45,8) szóló prófécia.

A két ézsajási prófécia-részlet azonosítása, a parafrázis alapjául szolgáló hipotextus-volta cáfolhatatlan. Mindkét szöveg nemcsak hogy képeivel s jellegzetes szófordulataival különösen megjegyezhető, hanem olyan és csak olyan liturgikus időpontokhoz köthető, amelyek a liturgikus évben kiemelkedőek. Advent kántorböjti szombatja és az első nagyböjti vasárnap kétségbevonhatatlanul ilyen időpont és liturgikus hely.

Megfigyelhetők voltak azok a szálak, amelyek ezeket rejtettebben is összekötik: mindenekelőtt a *Salvator* motívuma, s hogy az utóbbi időpont másik ószövetségi szövegében is (ld. előbb) megtalálható a ritka *propugnator* szó (a *Salvator*-ral együtt). A középkori ember asszociációs képessége bizonyosan kifinomultabb volt, mint a miénk. Sejthető az is, hogy a bevezető mondat jellemző fordulatát elsősorban egy ismert antifónából azonosíthatták a legkönnyebben. És talán összeköti őket az említett, bár vékonyka „egyiptomi szál” is.

A rövid szöveget létrehozásának technikája szerint így jellemezhetjük: liturgikus használat által kiemelt bibliai „versek” parafrázis alakban való összefűzése, vagyis cento, ha úgy tetszik: kollázs.

Ha mindezzel nem számolunk el, ha a több mint valószínű liturgikus közvetítést nem tüntetjük föl, —hiszen a szövegkiadás használóját meg kellene kínmélnünk a liturgikus használat földérintésének fáradságától vagy éppen kudarcától—, ha tehát csak a bibliai szöveget mint végső forrást adjuk meg (ráadásul azt is hiányosan), akkor nem hogy nem segítettünk a szövegkiadásunkban megbízó embernek, hanem alaposan félrevezettük.

Rajeczky Benjamin és Mezey László mellett mindenekelőtt Dobszay Lászlónak köszönhetjük, hogy *átélhetővé, érzékelhetővé, tapasztalhatóvá tettek nekiünk egy, előbb csak pökhendi módon, az ún. reneszánsz „humanizmussal” megtépzott tekintélyű, majd különféle előjelű hitújítások által kétségbe volt, az iparosítás és az illumináció korában sötétnek, babonásnak minősített, végül a szármalmasan ostoba, agresszív újkorban feledésre kárhozottat, nagy, alapvetően homogén kultúrát*, amelyben az újabb szövegek létrehozása és befogadása, értelése egy fejben tartható, közös, kimondott-énekelt szöveganyagon nyugodott.

Amit e nagy tudósok mutattak föl nekem, azt a középkori magyarországi latin irodalmon gondoltam tovább, de nem kétséges, hogy ez a modell érvényesült az egész európai kulturális térségben latinul és népnyelven is.